

ABD'İN ORTA ASYA POLİTİKASI ve 11 EYLÜL SONRASI YENİ AÇILIMLARI*Doç. Dr. Çağrı ERHAN**Ankara Üniversitesi**Siyasal Bilgiler Fakültesi**Uluslararası İlişkiler Bölümü***1. Giriş: Tarihte ABD'nin Orta Asya'ya İlgisi**

Olaf Caroe 1967'de basılan *Sovyet İmparatorluğu Orta Asya Türkleri ve Stalinizm* başlıklı eserinde, Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'daki cumhuriyetlerde yaşanacak sorunlar nedeniyle çökeceğini ileri sürmekteydi. Caroe'ye göre "1300 yıla dayanan bir Müslüman geçmişi bulunan ve Sovyet yönetimi tarafından ortadan kaldırılmaya çalışılsa da güçlü biçimde varlığını devam ettiren Türklük bilincine sahip Orta Asya halkları, Moskova'nın Ruslaştırma ve dinsizleştirme politikalarına başkaldıracaklardı".(1) Caroe'nin kitabıyla aynı tarihte Türkiye'de de Samet Ağaoğlu'nun *Sovyet Rusya İmparatorluğu* adlı gezi kitabında, Orta Asya Türklerinin yoğun komünist propagandayla dinsizleştirilmeye çalışıldığını, bu bölgenin zenginliklerinin Moskova tarafından sömürüldüğünü ve bu sömürü mekanizmasının ortadan kalkmasıyla birlikte Sovyetler Birliği'nin çökeceğini yazıyordu. (2)

Aralık 1991'de Sovyetler Birliği resmen tarihe karıştı. Ancak, bu çöküşün nedenleri arasında ne Caroe'nin iddia ettiği gibi Orta Asya halklarının başkaldırısı, ne de Ağaoğlu'nun vurguladığı bölge zenginlikleri üzerindeki Rus denetiminin sona erdirilmesi vardı. Sovyetler Birliği'nin çöküşüne yol açan nedenler büyük ölçüde ülkenin batı topraklarındaki gelişmelerden kaynaklanıyordu, doğusundakilerden değil. Zbigniew Brzezinski *Büyük Çöküş* kitabında Marquis de Custine'nin 1839'da yazdığı Rusya'dan Mektuplar adlı eserine atıf yaparak, "Ağızları mühürlenmiş Rus halkı konuşma özgürlüğünü nihayet ele geçirince o kadar çok konuşacak ki, bütün dünya şaşırarak, kıyamet gününün geldiğini sanacak" cümlelerine dikkati çekiyordu. (3)

Esasen, Sovyetler Birliği'nin batısından dağılmaya başlamasının temel nedenleri arasında, "Rus halkının konuşmaya başlamasının" yanı sıra, ABD'nin Soğuk Savaş yıllarındaki stratejisini büyük oranda Sovyet denetimindeki Doğu Avrupa ülkelerini ve Sovyetler Birliği'nin bu bölgeye komşu cumhuriyetlerini etkilemeye dönük politikalara dayandırması yatmaktaydı. Jeopolitiğin kurucusu sayılan Sir Halford John Mackinder'in "merkez bölge" (*heartland*) olarak isimlendirdiği Doğu Sibirya ile Volga havzası arasında uzanan ve Orta Asya'yı da içeren geniş ova Asya-Avrupa ve Afrika kıtalarından oluşan "dünya adasını" denetleyebilmek için mutlaka elde tutulması gereken bir bölgeydi. Mackinder'a göre Merkez Bölge'nin denetimi de ancak Doğu Avrupa'ya egemen olunmasıyla mümkün olabilirdi. Bu görüşünü Mackinder, "Doğu Avrupa'ya egemen olan Merkez Bölgeyi denetler. Merkez Bölgeye egemen olan Dünya Adasını denetler. Dünya Adasına egemen olan dünyayı denetler" sözleriyle ifade etmişti. (4)

Mackinder'in 1904'de ileri sürdüğü bu görüşler, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'ne karşı politikalar geliştirmeye çalışan Amerikalı strateji uzmanları için hareket noktası oldu. George Kennan, 1947'de ABD Dışişleri Bakanlığı için hazırladığı bir raporda ABD'nin tüm gücünü Avrupa ve Asya'da güç dengesini tekrar tesis etmeye yoğunlaştırması gerektiğini söylüyordu. (5) Benzer şekilde, Mart 1948'de ABD Ulusal Güvenlik Konseyi'nin hazırladığı ilk rapordan birinde, Sovyetler Birliği'nin tüm Avrasya bölgesine silah kullanarak veya siyasi yollardan

hakim olmasının ABD açısından kabul edilemez nitelik taşıdığı belirtilmekte ve Mackinder'in Merkez Bölge olarak adlandırdığı toprakların Sovyetler Birliği'nin tartışmasız egemenliğinde olduğu bir ortamda yapılması gerekenin, bu bölgeye kenar teşkil eden bölgelerin ABD tarafından denetlenmesinin hayati olduğunun altı çizilmekteydi. (6) Bu tarihten başlayarak, "uluslararası komünizmin çevrelenmesi" ABD'nin başlıca dış politika önceliği haline geldi. 1950 başında ABD Başkanı Harry Truman tarafından onaylanarak yürürlüğe giren Ulusal Güvenlik Konseyi'nin 68 numaralı kararı (NSC-68), çevrelemeyi ABD'nin resmî politika aracı haline getirdi. (7)

Dwight Eisenhower'ın başkanlığı döneminde Dışişleri Bakanı John Foster Dulles tarafından geliştirilen "Yeni Bakış" (NSC-162/2) stratejisinde ise, "uluslararası komünizmin" ve özellikle de Sovyetler Birliği'nin başarıyla "çevrelenmesi" için nükleer gücün artırılmasından yeni paktlar kurulmasına ve Merkezi Haber Alma Teşkilatı'nın (*Central Intelligence Agency* – CIA) gizli operasyonlarına kadar bir çok yeni unsur üzerinde duruluyordu. (8) Yeni Bakış'ın dikkati çeken bir yönü "esir halklar" kavramıydı. Dulles, Sovyet komünizminin 800 milyon insanı esaret altına soktuğunu ileri sürüyor ve bu durumun ortadan kaldırılması için psikolojik mücadele ve gizli operasyonlar yapılmasını gündeme getiriyordu. Bu çerçevede, Sovyetler Birliği'nin etkisi altındaki veya Sovyet etkisine girebilecek ülkelerde CIA aracılığıyla çok sayıda operasyon gerçekleştirilirken, Amerika'nın Sesi (*Voice of America* – VOA) başta olmak üzere çeşitli yayın organları yoluyla da "esir halkları" Sovyetlere başkaldırmaya davet ediliyordu. (9)

Truman ve Eisenhower'ın politikalarındaki ilginç noktalardan biri Mackinder'in "Merkez Bölge" olarak tanımladığı alanı doğrudan ele geçirmeye yönelik değil, fakat Sovyetlerin etki alanlarını daha da genişletmelerini engelleyici adımların atılmasıydı. Nitekim Amerikalı jeopolitikçi Spykman'ın, "İç Hilal Avrasya'yı denetler. Avrasya dünyayı denetler" denklemine uygun biçimde 1950'lerdeki ABD dış politikası, Türkiye, İran, Irak, Pakistan, Hindistan, Çin, Kore ve Doğu Sibiryadan oluşan "İç Hilali" denetleme üzerine odaklanmıştı. (10) Fakat, Vaşington, Sovyetler Birliği'nin egemenliği altında bulunan ve dünyaya tamamen kapattığı Orta Asya bölgesine sızmayı, bu bölge halklarını Moskova'ya karşı ayaklandırmayı, Doğu Avrupa'da yaptığı gibi radyo yayınları yoluyla özgürlük ve bağımsızlık gibi düşünceleri aşılarmayı gündemine hiç almadı. İronik biçimde, Dulles'in "esir halklar" kavramı Türkiye'de "esir Türkler" biçiminde algılanıp, komünizmle mücadele çerçevesinde "Türk dünyasının bütünleştirilmesi" söylemlerine konu olurken, ABD'nin "komünizmle mücadele" stratejisinde Orta Asya halkları önemsiz bir yer işgal ediyordu.

1950–1979 döneminde ABD'nin Orta Asya'ya ilişkin ilgisini çeken yegane şey, Sovyetler Birliği'nin dikkatlerden uzak biçimde bu bölgede nükleer silah denemeleri yapmasıydı. Bu denemeleri izlemek için İran ve Pakistan'daki üslerden kalkan casus uçakları Orta Asya üzerinde uçuşlar yaparak bilgi topladılar. (11) 1 Mayıs 1960'ta Adana'daki İncirlik Üssü'nden kalkan bir U-2 casus uçağının, Sovyet uçaklarınca düşürülmesi sonucu ABD ile SSCB arasında yaşanan bunalım dolayısıyla bu uçuşlara son verildi.

Amerikan politikasındaki bu "görmezden gelmenin" başlıca nedeni, Orta Asya'nın, Sovyetler Birliği'nin denetiminden çıkartılması en zor bölge olmasıydı. Stalin, Kruşçev ve hatta Brejnev döneminde izlenen ekonomik politikalar, Orta Asya'da ayrılıkçı hareketlerin filizlenmesini imkansız kılmıştı. Orta Asya cumhuriyetleri, hemen hepsi büyük doğal kaynaklara sahip olmalarına rağmen, bu potansiyellerini kullanamayan birimler haline dönüştürülmüştü. Moskova bu bölgeyi bir "bitişik Üçüncü Dünya" alanı olarak görmek ve bölgenin zenginliklerini çıkarıp Sovyetler Birliği'nin

diğer noktalarına aktarmaktaydı. Orta Asya cumhuriyetlerinde hammaddelerin üretildiği sanayi alanlarına ağırlık verilirken, bunların işlendiği imalat sektörleri daha çok batıda kurulmuştu. Moskova'nın kurduğu üretim ve ticaret hatları Orta Asya cumhuriyetlerinin ekonomik olarak tek başlarına ayakta durabilmelerini imkansız kılmıştı.

Öte yandan Moskova'nın izlediği etnik politikalar da bu cumhuriyetlerde homojen nüfus oluşumlarını engellemişti. Her bir cumhuriyetin içine yerleştirilen etnik azınlıklar, ulusal bilincin yaratılmasının önüne geçmekteydi. Örneğin Kazakistan Türkî olduğu kadar Rus niteliği de taşıyordu. Keza Özbekistan ve Tacikistan Türkî ve Farsî özellikleri birlikte taşıyorlardı. Türkmenistan ve Kırgızistan'ın durumları da bunlardan farklı değildi. (12) Orta Asya halklarının konuştuğu farklı lehçelerin suni olarak birbirlerinden keskin çizgilerle ayrılması, Bolşevik Devriminden önce bölgede lingua franca işlevi gören Türkçe'nin yerini Rusça'nın almasına yol açmıştı. Bu da birlikte hareket etme imkanını ortadan kaldırırken, Moskova'ya bağımlılığı artırdı. Yönetici elit ve entelektüel tabaka doğrudan Moskova'nın denetimi altına girmişti. Orta Asya halklarının birleştirici unsurlarından olan dinin toplum yaşamından çıkarılmasını hedefleyen köktenci eğitim politikaları, milli olduğu kadar dinsel bir farklılık duygusu da taşımayan kitleler yaratmıştı. (13)

2. Afganistan'ın İşgali ve ABD'nin "Sovyet Müslümanlarını" Keşfi

Yukarıda sıralanan nedenlerle ABD politikalarında uzunca bir süre "ihmal" edilen Orta Asya bölgesi 1979'da Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalinden sonra dikkate alınmaya başladı. ABD bir yandan Pakistan üzerinden, Afganistan'daki mücahitlere yardım ederken, diğer yandan da Kızılordu'nun Afganistan'a gönderdiği birliklerin daha ziyade Orta Asya cumhuriyetleri ve Azerbaycan halkından oluştuğunu fark ederek, *Radio Liberty* ve *Radio Free Europe*'un yerel dillerdeki yayınlarıyla Orta Asya ve Azerbaycan halklarını "dinsiz" Sovyet yönetimine karşı ayaklanmaya çağırdı. ABD'nin bu girişimini Suudi Arabistan, Mısır, Kuveyt ve Katar radyolarına yaptırılan bölgeye yönelik İslamî içerikli yayınlar izledi. (14)

Aynı dönem, ABD Başkanı Jimmy Carter'ın Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski tarafından 1977'de geliştirilen "Yeşil Kuşak" projesinin de uygulamaya sokulduğu yıllar oldu. "Yeşil Kuşak" projesi, "İslam'ın komünizme karşı bir kalkan olabileceği" görüşüne dayanıyor ve SSCB'nin petrol zengini Basra Körfezi civarında müttefikler edinerek bölgeye sızmasını, bu yolla engellemeyi hedefliyordu. Afganistan'ın işgaliyle birlikte bu proje çerçevesinde ilk adımlar atılmaya başladı. Orta Asya cumhuriyetlerine İslam yoluyla sızmaya çalışan ABD, "kızıl tehlikeye karşı yeşil panzehir" üretmeye girişti. Ancak Carter yönetimi, "yeşil kuşak" oluşturma çabaları içinde ılımlı ve radikal İslamı birbirinden ayırt etmeye de özen gösterdi. SSCB kadar, radikal İslamın öncüsü İran'daki Humeyni yönetimi ve onun tarafından desteklenen köktenci örgütler de tehdit içeriyordu. (15)

Bununla birlikte, 1980'lerin başında ABD'nin, Sovyetlere karşı oluşturmaya çalıştığı "yeşil kuşak" projesi ve paralelinde Orta Asya'da tetiklemeye çalıştığı İslamî uyanış hareketi, Vaşington'un hedefi olan Sovyetler Birliği'nin yıkılışına esaslı bir katkı sağlamadı. Aksine, ileriki yıllarda bölgede ABD'nin başını çok ağrıtabilecek olan radikal İslam'ın temellerini attı. 1980'lerde Afganistan'da Sovyetlere karşı mücahitlere ve 1990'larda da Şii İran'ın etkisine karşı Sünni Taliban'a destek verirken, bu hareketin bir süre sonra denetimden çıkarak kendisine yöneleceğini hesap edemeyen Vaşington yönetimi, "dinsiz komünizmin" yıkılmasına ivme kazandırmak için Orta Asya'da pompaladığı İslamî uyanışın da bir gün kendisi için sorun teşkil edeceğini tahmin edemedi.

İleride "başarılarının" ortaya çıkmasına yol açacak olan bölgedeki ABD faaliyetlerinin köklerini 1979'a kadar götürmek mümkündür. SSCB'nin Afganistan'ı işgali sırasında Pakistan istihbarat örgütü ISI'nin himayesinde işgale karşı örgütlenen bir mücahit lideri konumunda bulunan Gülbekdin Hikmetyar ile 1979'da görüşen CIA yetkilileri, Hikmetyar'ın, direnişini finanse edecek bir eroin kaçakçılığı ağı kurmasına yardımcı oldular. (16) Afganistan'da ekilen haşhaştan çıkarılan afyonun Pakistan'ın Koh-i Sultan bölgesindeki laboratuvarlarda eroine dönüştürülerek dünya pazarlarına sürülmesi ve bundan elde edilen gelirle Afgan direnişinin güçlendirilmeye çalışılması 1980'lerin başından itibaren ISI ile CIA'nin başlıca Afganistan stratejisi haline geldi. (17)

1984'te Afgan direnişinin daha etkili olabilmesi için Hikmetyar'ın komutasındaki mücahitlerin SSCB'nin içlerine saldırı ve sabotajlarda bulunması kararı alan ABD, CIA direktörü William J. Casey'in 1984'te Pakistan'a yaptığı gizli ziyaretten sonra Afgan gruplara yoğun silah yardımı yapmaya ve Pakistan'daki kamplarda eğitim vermeye başladı. Bu çerçevede, Özbekistan ve Tacikistan'daki Sovyet askerî varlığını hedef alan mücahit saldırıları 1986'dan itibaren yoğunluk kazandı. Söz konusu operasyonlar esnasında, bir yandan –o zaman için sadece Sovyet askerlerini hedef alan– Özbekistan ve Tacikistan'daki radikal dinci örgütlerin temelleri atılırken, diğer yandan bu örgütlerin de, Afganistan'dakiler gibi uyuşturucu ticaretini kendi faaliyetlerini finanse edecek bir yöntem olarak benimsemelerinin kapısı aralandı. Bu arada 1988'de Sovyetler Birliği Afganistan'dan tamamen çekilince, bir süredir Hikmetyar üzerinden yürütülen operasyonlara ihtiyaç kalmadı. Kısa süre sonra, 1990–1991 Körfez Krizi sırasında Saddam Hüseyin'i destekleyen Hikmetyar Vaşington tarafından gözden çıkarıldı. Ancak, Hikmetyar döneminde kurulan uyuşturucu kaçakçılığı şebekesi yeni sahibini bulmakta çok gecikmedi. Hikmetyar'ın boşluğunu Suudi Arabistan asıllı Usame bin Ladin doldurdu. Bin Ladin, tıpkı Hikmetyar gibi, Pakistan istihbarat servisinin himayesinde Tacikistan ve Özbekistan'daki radikal örgütleri, uyuşturucu ticareti yoluyla desteklemeye koyuldu. Hatta, haşhaştan afyon elde edilen *Nangahar* ile afyonun eroine dönüştürüldüğü kuzey Afganistan'daki Kunduz arasında hava köprüsü kurulmasını sağladı. Kunduz aynı zamanda Özbekistan rejimi karşıtı faaliyetler yürüten aşırı dinci Özbekistan İslami Hareketi'nin (ÖİH, IMU) de ana üslerinden biri haline geldi. (18) ÖİH, aynı zamanda Tacikistan'da da eroin laboratuvarları kurarak, "Altın Hilal" bölgesinden Avrupa'ya giden uyuşturucu trafiğini denetimi altına aldı. (19)

3. Soğuk Savaş'ın Sona Ermesi ve ABD'nin Orta Asya Politikaları

3.1. Amerikan Stratejisinin Oluşması ve Ana Hatları

Soğuk Savaş boyunca olduğu gibi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takip eden ilk yıllarda da Orta Asya bölgesi ABD'nin dış politika öncelikleri arasında yer almadı. 1990'ların sonuna kadar Irak'ın Kuveyt'i işgali, Ortadoğu Barış Süreci, Bosna ve Kosova olayları, Rusya'nın geleceği ve NATO'nun yeniden yapılandırılması gibi gelişmelerle meşgul olan Vaşington, Orta Asya bölgesine ikincil önem atfetmeye devam etti. Ancak, bir taraftan Rusya'nın 1993'te ilan ettiği "Yakın Çevre Doktrini"yle Orta Asya'daki etkinliğini tekrar artırma çabası içerisine girmesi, Avrupa Birliği'nin "Avrupa – Kafkasya – Asya Taşıma Koridoru" (Transport Corridor Europe – Caucasus – Asia / TRACECA) ve "Avrupa'ya Devletlerarası Petrol ve Gaz Taşıma" (Intersate Oil and Gas Transport to Europe / INOGATE) projelerini geliştirmesi, Çin'in bölgede etkin olmaya başlaması, Türkiye'nin beklenen etkinliği gösterememesi ve ABD merkezli petrol şirketlerinin bölgede artan çıkarları gibi faktörler 1990'ların ortalarından itibaren ABD'nin bölgeye ilgisini yavaş yavaş artırdı. (20)

Clinton yönetimi 1994–1995 döneminde Trans–Kafkasya bölgesindeki enerji kaynakları üzerinde Rusya'nın tekeline kırmak için yoğun çaba göstermeye başladı. Şubat 1995'te Vaşington, Rusya üzerinden değil, Türkiye üzerinden geçecek bir boru hattını destekleme kararı aldı. Enerji ve dış politika arasındaki bağı da bilinçli bir şekilde kuran ABD, Rusya'nın BDT ülkeleri üzerindeki denetimini zayıflatabilmek için, Moskova'nın enerji kaynaklarına dayalı manevralarını engellemeye çalıştı. Mesela, parasını ödeyemeyen Ukrayna'ya doğalgaz göndermemeyi kesmemesi için Türkmenistan'a baskı yaptı. Kazakistan'a, "Moskova'nın petrol vanasını kapatması halinde" bu ülkeyi destekleyeceği yönünde garantiler verdi. Mayıs 1995'te Orta Asya ülkelerini dolaşan Clinton yönetimi 1994–1995 döneminde Trans–Kafkasya bölgesindeki enerji kaynakları üzerinde Rusya'nın tekeline kırmak için yoğun çaba göstermeye başladı. Şubat 1995'te Vaşington, Rusya üzerinden değil, Türkiye üzerinden geçecek bir boru hattını destekleme kararı aldı. Enerji ve dış politika arasındaki bağı da bilinçli bir şekilde kuran ABD, Rusya'nın BDT ülkeleri üzerindeki denetimini zayıflatabilmek için, Moskova'nın enerji kaynaklarına dayalı manevralarını engellemeye çalıştı. Mesela, parasını ödeyemeyen Ukrayna'ya doğalgaz göndermemeyi kesmemesi için Türkmenistan'a baskı yaptı. Kazakistan'a, "Moskova'nın petrol vanasını kapatması halinde" bu ülkeyi destekleyeceği yönünde garantiler verdi. Mayıs 1995'te Orta Asya ülkelerini dolaşan ABD Enerji Bakanlığı Müsteşarı William White, bu ülkeleri enerji konusunda Rusya ve İran'a rakip olmaları yönünde cesaretlendirdi. (21)

Aslında Clinton döneminde Vaşington'un bölgeye bakışı ikili bir politikayı yansıtıyordu. 1997'ye kadar süren birinci Clinton döneminde, 1994'te Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı görevine getirilen Strobe Talbott'un başını çektiği Dışişleri ekibi "önce Rusya" (*Russia First*) anlayışıyla Rusya'nın Batı tarzı demokratik piyasa modeline dönüşümüne katkı yapılması, yönetimdeki Boris Yeltsin gibi ılımlı reformcuların Vladimir Jirinovski gibi aşırı milliyetçiler ve eski komünistler karşısında desteklenmesi ve bunun için de Rusya'nın "anlaşılabilir güvenlik sorunlarına" saygı gösterilmesi gerektiğini söyleyerek, Orta Asya'nın ihmal edilmesine yol açmışlardı. Onlara göre, Orta Asya gibi ABD'nin öncelik sıralamasında arka bölgelerde kalan ve çeşitli sorunlarının çözümüne bulaşmak istemediği bölgelerde uluslararası güvenlik ve istikrar ancak bu konuda istekli ve yetkin olan Rusya tarafından sağlanabilirdi. (22) Ayrıca bu görüş, ABD'nin Soğuk Savaş'ın hemen ardından geliştirdiği, kendisinin tek hegemon güç olarak dünya sistemiyle ilgilendiği, çeşitli alt–sistemlerde ise yerel güçlerle (*pivotal states*) işbirliği içerisinde barış ve istikrarın sağlanması gerektiği görüşüne de paraleldi.

Bu ekibin karşısında, 1996 sonunda Dışişleri Bakanlığı görevine getirilen Madeline Albright'ın liderliğini yaptığı ve Rusya'nın SSCB geçmişine işaretle bu ülkeyi hâlâ daha çok jeopolitik çerçevede değerlendiren ve bu kapsamda Orta Asya'da SSCB'nin boşalttığı boşluğun Rusya tarafından doldurulmasının engellenmesi, bunun için de bağımsızlıklarını yeni kazanan bölge devletlerinin egemenliklerinin güçlendirilmesi gerektiğini söyleyen görüşün taraftarları yer aldı. Bu görüşü savunanlar SSCB'nin boşalttığı alanda ılımlı politikalarıyla Batı yanlısı NATO müttefiki Türkiye'nin etkili olmasını istemekte ve Türkiye'yi bu rol için desteklemekteydiler. Zamanla, bu iki görüş arasında uzlaşmaya varıldığına ve Orta Asya enerji kaynaklarında söz sahibi olabilmek için bölge ülkeleriyle daha yakın işbirliğine girilmesi yönünde çabalara şahit olundu. Aslında, "Russia First" politikasının yaratıcısı Talbott bile 1997'deki bir konuşmasında şunları söylemekteydi: (23)

Eğer Kafkasya ve Orta Asya ülkelerindeki reform çabaları başarıya ulaşırsa, bu kuşkusuz Rusya ve Ukrayna'yı da kapsayacak biçimde diğer eski Sovyet cumhuriyetlerindeki dönüşüm çabalarını da cesaretlendirecektir. Bu bölgenin Çin, İran, Türkiye ve Afganistan'la olan sınırlarının istikrara

kavuşmasına yardımcı olacaktır. Pakistan ve Hindistan'la büyüyen ekonomik ve sosyal bağların kurulmasını sağlayacaktır. Karadeniz'den Pamir Dağları'na kadar uzanan bir coğrafyada kendi içlerinde ve birbirleriyle barış içinde olan özgür toplumların varlığının sağlanması, eski İpek Yolu boyunca Avrupa ve Asya arasında değerli bir ticaret ve nakliye koridorunun açılmasına hizmet edecektir. Eğer ekonomik ve siyasal reformlar başarısız olursa, içerideki ve sınır ötesi ihtilaflar derinleşirse, bölge terörizm için bir kuluçka alanı, dini ve siyasi aşırılığın odağına ve bir çatışma sahasına dönüşebilir. 200 milyar varillik petrol rezervinin bulunduğu bir bölgenin bu hale gelmesine ABD seyirci kalamaz.

Orta Asya ülkelerinin NATO'nun Barış için Ortaklık (BİO) programına dahil edilmesi, bölgede bulunan geniş hidrokarbon rezervlerinin dünya piyasalarına aktarılması için Chevron, Amaco, Arco, Exxon gibi Amerikan firmalarının devreye girmeleri, bölge ülkelerinde dinin egemen olmadığı rejimlerin devam etmesi, Sovyetler Birliği'nden arta kalan kitle imha silahlarının bu bölgeden ABD'nin "asi" olarak nitelendirdiği devletlere ve terör gruplarına aktarılmasının engellenmesi, bölgenin uyuşturucu ticareti için bir üs olmaktan çıkarılması ve bölge ülkelerinin serbest ekonomik modeli benimseyerek uluslararası ticarete entegre olması gibi hedefler zamanla ABD'nin bölgeyle ilişkilerinin temel parametrelerini oluşturdu. ABD Dışişleri Bakanı James Baker'ın 1992'de beş Orta Asya cumhuriyetine gerçekleştirdiği ziyaretlerin ardından bölge başkentlerinde diplomatik temsilcilikler açan ABD, 1990'ların ortalarına kadar Orta Asya politikasını bu unsurlara dayandırmaya devam etti. (24)

Özellikle 1990'ların ortalarından itibaren, Orta Asya ve Kafkasların ABD'nin yaşamsal çıkarları için son derece önemli olduğunu ileri süren Amerikalı strateji uzmanları, Mackinder ve Spykman'ın "Merkez Bölge" nitelendirmesinden hareketle, bölgede denetim sağlayacak devletin dünya güç dengelerini baştan aşağıya değiştireceğini savunuyorlardı. (25) Buna göre, Orta Asya ve Kafkasya'da 19. yüzyılda yaşanan "Büyük Oyun"un bir benzeri sahneye koyulmaktaydı. İkinci Büyük Oyun'un temel aktörleri Rusya Federasyonu, Türkiye ve İran'dı. ABD, AB, Pakistan, Hindistan, Çin, İsrail, Japonya ve Suudi Arabistan ise potansiyel aktörler olarak sırada beklemekteydiler. (26) Başta Z. Brzezinski olmak üzere bir çok Amerikalı uzmana göre, ABD'nin "Kuveyt, Meksika Körfezi ve Kuzey Denizindekileri açık farkla geride bırakacak enerji rezervlerine sahip" bu bölgede temel aktör olabilmek için önüne çıkan tüm fırsatları değerlendirmesi ve sonunda bölgeye yerleşmesi gerekmektedir. (27)

Öte yandan, Hazar enerji potansiyelinin uluslararası piyasalara çıkarılmasında, Afganistan–Pakistan–Hindistan hattı yoluyla Hint Okyanusu kullanılabilirdi. Diğer alternatiflere göre maliyeti düşük bu projenin gerçekleştirilmesi bir yandan Afganistan'da istikrarlı bir yönetimin kurulmasına, diğer yandan da bölgeye komşu Orta Asya cumhuriyetlerinin risk unsurlarından arındırılmasına bağlıydı. Orta Asya'nın başta köktenci terör örgütleri gibi risk unsurlarından arındırılması, sadece bu ülkelere yapılan ekonomik yardımla sağlanamazdı. ABD'nin askerî varlığıyla da bölgede bulunması gerekmektedir. Fakat, Orta Asya'daki çıkarlarından henüz vazgeçmemiş olan Rusya, ABD'nin bölgede "bayrak göstermesine" karşı çıkmaktaydı. ABD'nin Rusya'yı da ikna ederek bölgeye askerî varlığıyla yerleşmesi ancak 11 Eylül 2001'den sonra yaşanan gelişmeler çerçevesinde mümkün olacaktır.

1990'ların ikinci yarısında ABD'nin Orta Asya'daki yaşamsal çıkarlarının giderek farkına varmasına paralel olarak, Amerikan ulusal güvenlik stratejilerinde bu bölgeye ayrılan yer de artmaya başladı. 1998'deki Ulusal Güvenlik Strateji Belgesinde, bölgedeki enerji rezervlerinin uluslararası pazarlara aktarılmasının ve bölgenin istikrarının ABD

için taşıdığı önem açıkça ifade edilmektedir:

İstikrarlı ve müreffeh Kafkasya ve Orta Asya, Akdeniz'den Çin'e uzanan geniş bir bölgede istikrar ve güvenliğe katkı sağlayacak ve Kafkasya gaz ve petrol rezervlerinin, ABD'nin muazzam ticari katılımıyla, dünya piyasalarına aktarılmasını mümkün kılacaktır. Bu bölgedeki ülkeler, egemenliklerini ve uluslararası camiadaki yerlerini teminat altına aldılar da, demokratik ve ekonomik alanda gerçekleştirilmesi gereken reformlar vardır. [...] Bu ülkelerin bağımsızlıkları, egemenlikleri, toprak bütünlükleri ve demokratik ve ekonomik reformları gerçekleştirmeleri Amerikan çıkarları için önemlidir. Bu hedeflere ulaşılabilmesi için ikili ilişkilerimizi ve uluslararası kuruluşlardaki liderliğimizi kullanarak milyarlarca doların bölgeye akmasını sağlıyoruz. (28)

Bölgenin ABD için taşıdığı önemin giderek farkına varılmasına paralel olarak Temmuz 1999'da ABD Kongresi'nden geçen "İpek Yolu Strateji Yasası" ABD'nin Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik politikalarının ana hatları açıkça ortaya koymaktaydı. İpek Yolu Strateji Yasası'nın gerekçesini oluşturan bölümde 7 nokta ön plana çıkarılmaktaydı. (29)

Buna göre, (I) Bir zamanlar Orta Asya ve Güney Kafkasya'nın en önemli ekonomik hattı olan tarihi İpek Yolu, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'dan geçmekteydi; (II) İpek Yolu üzerindeki halkların birbirine bağımlılığı ve karşılıklı işbirliği yoluyla eski ekonomik ilişkilerini tekrar tesis etmeleri, egemenliklerinin teminat altına alınması kadar, demokratik ve pazar reformlarının başarısı için de önemliydi; (III) Orta Asya ve Güney Kafkasya ülkeleri arasında siyasi, ekonomik ve güvenlik ilişkilerinin güçlendirilmesi bölgenin istikrara kavuşmasına da hizmet edecekti; (IV) Bölgede demokrasilerin ve serbest pazar ekonomilerinin gelişimi, uluslararası özel sektör yatırımcılarının bölgeye girişlerini teşvik edecekti; (V) Bölgedeki Müslüman ülkeler, ABD ile yakın ittifak kurmak isteyen ve İsrail'le yoğun ticari ve diplomatik ilişkiler içinde bulunan laik yönetimlere sahip bulunmaktaydı; (VI) Bölgede, ABD'yi sorunlu Basra Körfezi'ne bağımlı olmaktan kurtaracak çok değerli enerji kaynakları bulunmaktaydı; (VII) ABD dış politikası ve uluslararası yardımları bölge ülkelerinin ekonomik ve siyasal bağımsızlıklarının yanı sıra, demokrasi inşası, serbest pazar politikaları, insan hakları ve bölgesel ekonomik bütünleşme konularına da yoğunlaşmalıydı.

İpek Yolu Strateji Belgesi'nde, ABD'nin bölgeye yönelik politikasının ana unsurları ise şöyle sayılmaktaydı:

- Bağımsızlığın, egemenliğin, demokratik yönetimlerin ve insan haklarına saygının desteklenmesi;
- Hoşgörü, çoğulculuk, diyalog ortamları ile ırkçılığa ve Yahudi düşmanlığına karşı mücadelenin desteklenmesi;
- Bölgesel ihtilafların çözülmesinde ve sınır ötesi ticareti zorlaştıran engellerin kaldırılmasında aktif biçimde yer alınması;
- Dostane ilişkilerin ve ekonomik işbirliğinin desteklenmesi;
- Pazar merkezli ilkelerin ve uygulamaların yayılmasının sağlanması;
- İletişim, ulaşım, eğitim, sağlık, enerji ve ticaret alanlarındaki alt yapının gelişmesine katkı sağlanması;
- ABD kaynaklı ticari girişimlerin ve yatırımların desteklenmesi.

Görüldüğü gibi, İpek Yolu Strateji belgesi esas olarak ABD'nin ve Amerikalı girişimcilerin bölgedeki ekonomik ve ticari çıkarlarının sağlanmasını kolaylaştıracak bir eksen üzerine oturtulmuş, bu ana hat çevresinde ise, demokratikleşmenin sağlanmasından insan haklarının desteklenmesine kadar , ABD'nin küreselleşme tanımına (30) uyan diğer unsurlar serpiştirilmişti.

Nitekim, 1999 Ulusal Strateji Belgesi'nde de bölgeye ilişkin olarak ağırlıklı biçimde üzerinde durulan konular ekonomik nitelikliydi. Başkan Bill Clinton'un tanıklığıyla 19 Kasım 1999'da İstanbul'da imzalanan Bakü–Tiflis–Ceyhan Boru Hattı Anlaşması ve Trans–Hazar Gaz Boru Hattı Deklarasyonu'na atıf yapılan belgede, "Hazar enerji kaynaklarına ve bunların dünya pazarlarına ihraç edilmesine büyük önem veriyoruz. Bunun dünya enerji arzını çeşitlendireceğine ve bölge istikrarına katkı sağlayacağına inanıyoruz" denilmekte, ayrıca bazı Orta Asya ülkelerinin Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmalarının da memnuniyetle karşılandığı ifade edilmekteydi. (31)

Esasen Vaşington 1995 başından beri Kafkasya ve Orta Asya enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden aktarılması yönünde tercihini yapmıştı. Ekim 1998'de, Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu içinde yer alan bazı şirketlerin, Bakü–Ceyhan hattı konusunda isteksiz davranmaları karşısında ABD yönetimi, bu hattın "maliyetinin yüksekliğine rağmen, bölge petrolünün uluslararası pazarlara ulaşabilmesi için en iyi yol" olduğu şeklinde açıklamalar yaptı. Dahası, ABD Ticaret ve Kalkınma Ajansı, Türk boru hattı şirketi BOTAŞ'a 823 milyon dolarlık bir yardım yaparak, Bakü–Ceyhan ve Trans–Kafkasya boru hatları konularında ABD'den teknik, mali, hukuki ve çevre konularında uzmanlık hizmeti almasına imkan sağladı. Ardından Ankara'da ABD tarafından Hazar Ticaret Yatırım ve Finansman Merkezi kuruldu. Bu merkezde, ABD Ticaret ve Yatırım Ajansı, Denizötesi Özel Yatırım Şirketleri ve Eximbank temsilcileri görev yapmaya başladılar. ABD yönetiminin Bakü–Ceyhan ve Trans–Hazar hatlarına bu denli destek vermesinin nedeni, hatların ABD ile iyi ilişkiler içinde bulunan ülkelere geçiyor olması ve hatlar sayesinde bu ülkelerin, Batı'nın çıkarları doğrultusunda, birbirlerine daha da yakınlaşabileceği düşüncesiydi. Bu son tahlilde, ABD tarafından desteklenen yönetimlerin Rusya'nın gücüne ve İran'ın etkisine karşı bölgede dengeleyici bir yapı oluşturmaları neticesini verecekti. (32)

Öte yandan, ABD Savunma Bakanlığı'nın hazırladığı 2000 yılı Savunma Strateji Belgesi'nde de yukarıdaki belgelerde yer alan unsurlara dikkat çekildikten sonra, ABD'nin eski Sovyet cumhuriyetlerindeki başlıca amacının bölgenin kitle imha silahlarıyla bunları üretmeye ve fırlatmaya yarayan mekanizmalardan arındırılması olduğu vurgulanmaktaydı. Orta Asya'da yükselen yasadışı silah ve uyuşturucu kaçakçılığı eğilimlerinin de altının çizildiği belgede, bu alanların yanı sıra, terörizm ve örgütlü suçlarla mücadelede de ABD'nin Orta Asya devletleriyle yakın işbirliği yapmak arzusunda olduğu belirtilmekteydi. (33)

Özetle Bill Clinton'un Orta Asya politikası başlıca dört unsur üzerine dayanmaktaydı: Bölge devletlerinin demokratikleşme ve pazar ekonomisine geçiş süreçleri hızlandırılacak ve sağlanacak; Hazar enerji kaynaklarının güvenliği sağlanacak, bunun için de buradaki enerji potansiyelinin Rus denetiminde olmayan güzergahlarla dünya pazarlarına aktarılması için projeler geliştirilecek; bölgesel çatışmalar barışçıl yollarla çözüme kavuşturulacak; ve Amerikan firmalarının bölgedeki ticari faaliyetleri desteklenecekti. (34)

3.2. Orta Asya'ya Yönelik Amerikan Yardımları

ABD, bölgeye yönelik siyasi ve ekonomik hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla, ekonomik yardımları sık sık başvurduğu bir araç olarak kullandı. 1 Nisan 1992'de Özgürlük Desteği Yasası'nın (Freedom Support Act) yürürlüğe girmesiyle başlayan ve Clinton'un ikinci dönemi sırasında yoğunlaşan Amerikan yardımlarının miktarı 1999 sonu itibariyle 2,3 milyar doları aştı. (35) ABD yardımları esas olarak iki farklı çerçevede yürütülmekteydi. "Ticari Finansman ve Sigortacılık" (Commercial Financing and Insurance) olarak adlandırılan ve daha ziyade bölgede yatırım yapacak Amerikan şirketlerini teşvik etmek ve desteklemek amacıyla oluşturulan birinci çerçeve kapsamında, ABD İhracat-İthalat Bankası (Eximbank) kredileri ve teminatları, Deniz Ötesi Özel Yatırım Şirketi (OPIC) kredileri, ABD Tarım Bakanlığı (USDA) satış ve hibeleri ile ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) kredileri yer aldı. Bu çerçevede en büyük yardımı Özbekistan'a yatırım yapacak şirketler ve Özbekistan hükümeti aldı. Bu ülkeyi sırasıyla, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan izledi. (Bkz. Tablo-I) (36)

Tablo I: 1992-1999 Ticari Finansman ve Sigortacılık Yardımları (Milyon dolar olarak)

YARDIMIN TÜRÜ	KAZAK	KIRGIZ	ÖZBEK	TACİK	TÜRKMEN
EXIMBANK	188.90	-----	1243.80	-----	503.80
OPIC	132.63	303.50	314.45	3.70	5.00
USDA	3.80		49.30	-----	4.90
TOPLAM	325.33	303.50	1607.55	3.70	513.70

ABD yardımlarının ikinci çerçevesini ise, doğrudan ilgili ülkelere yapılan yardımlar oluşturmaktaydı. Bu ikinci çerçeve de iki alt başlığa ayrılmaktaydı. Özgürlük Desteği Yasası çerçevesinde yapılan yardımları içeren birinci alt başlık kapsamında, USAID ve çeşitli ABD Bakanlık ve ajanslarının yardımları bulunmaktaydı. Bu alt başlık altında yer alan yardımların alanlarını oluşturan konuların başlıcaları şunlardı:

Enerji etkinliği ve pazar reformu; Çevre politikaları ve Teknolojisi; Sağlık; Özel sektör girişimleri; Gıda sistemlerinin yeniden inşası; Demokratik reform; Konut sektörü reformu; Ekonomik yeniden inşa ve mali reform; Öğrenci-memur mübadelesi ve eğitimi; Ticaret bilgilendirme hizmetleri; Amerikan ticaret hizmetleri; Ticaret hukuku geliştirme programı; Nükleer reaktörlerin güvenliği; Silahlanmanın önlenmesi girişimleri; Suç örgütlerine karşı eğitim; Barış Gönüllüleri'nin (*Peace Corps*) (37) faaliyetleri; Zirai teknik yardımlar. Beş Orta Asya ülkesi için bu kapsamda harcanan para miktarı 632.03 milyon dolardı. Kazakistan 311.57 milyon dolarla ilk sırada gelirken bu ülkeyi, 159.87 milyon dolarla Kırgızistan, 106.23 milyon dolarla Özbekistan, 54.36 milyon dolarla Tacikistan ve 50.23 milyon dolarla Türkmenistan izlemekteydi. (38) (Bkz. Tablo II)

İkinci alt başlıkta ise, Özgürlük Desteği Yasası'nın kapsamına girmeyen kalemler yer almaktaydı. Bu çerçevede, ABD Savunma Bakanlığı üzerinden verilen Ortaklaşa Tehdit Azaltma Programı (Cooperative Threat Reduction CTR) yardımları; Tarım Bakanlığı kanalıyla verilen gıda yardımları; Enerji Bakanlığı üzerinden verilen nükleer enerjinin ve silahların kontrolü konusundaki yardımlar; Dışişleri Bakanlığı'nın Uluslararası Askerî Değişim ve Eğitim

(International Military Exchange and Training IMET) ve silahsızlanma yardımları yer almaktaydı. Söz konusu yardımları alan Orta Asya ülkeleri arasında 253.72 milyon dolarla Kırgızistan ilk sırada gelirken bu ülkeyi, 230.24 milyon dolarla Kazakistan, 183.47 milyon dolarla Tacikistan, 111.23 milyon dolarla Türkmenistan ve 45.81 milyon dolarla Özbekistan izlemekteydi. (39) (Bkz. Tablo II)

Tablo II Ükelere Yardım Programları (Milyon Dolar Olarak)

YARDIMIN TÜRÜ	KAZAK	KIRGIZ	ÖZBEK	TACİK	TÜRKMEN
ÖZGÜRLÜK DESTEĞİ YASASI	311.57	159.87	106.23	54.36	50.23
ÖZGÜRLÜK DESTEĞİ YASASI	230.24	253.72	45.81	183.47	111.23
DIŞINDA					
TOPLAM	541.80	413.59	152.04	237.83	161.46

Vaşington'un bölge ülkelerine yardımları yukarıdakilerle sınırlı kalmadı. Yine 1992–1999 döneminde Clinton yönetimi, Dünya Bankası şemsiyesi altında yer alan Uluslararası Yeniden İmar ve Kalkınma Bankası (International Bank for Reconstruction and Development IBRD) ve Uluslararası Kalkınma Örgütü (International Development Association IDA) ile Avrupa Yeniden İmar Bankası (European Bank for Reconstruction and Development EBRD) nezdinde girişimlerde bulunarak, bu mali örgütlerin diğer eski Sovyet cumhuriyetlerine olduğu gibi Orta Asya ülkelerine de kredi açmalarını sağladı. IBRD kriterlerinin altında bir fakirlik düzeyinde bulunan Tacikistan Dünya Bankası'nın sadece IDA kredilerinden yararlanırken, diğer 4 Orta Asya ülkesi IDA ve IBRD fonlarının ikisinden birden yararlandılar. Bu çerçevede 1999 Haziranından itibaren Kazakistan'a 1 milyar 679 milyon dolar, Kırgızistan'a 500 milyon dolar, Özbekistan'a 434 milyon dolar, Tacikistan'a 180,3 milyon dolar ve Türkmenistan'a 89,5 milyon dolar Dünya Bankası kredisi açıldı. (40)

Mart 1991'de, Orta ve Doğu Avrupa'da ekonomik reformları ve demokratik reformları desteklemek amacıyla kurulan EBRD ise 31 Aralık 1998'den itibaren, Kazakistan'a 364 milyon ECU, Kırgızistan'a 136 milyon ECU, Özbekistan'a 394 milyon ECU, Tacikistan'a 13 milyon ECU ve Türkmenistan'a 126 milyon ECU'lük kredi verdi. (41)

Son olarak, Vaşington yönetimi, ABD–İsrail Ortak Kalkınma Programı (US–Israel Cooperative Development Program CDP) çerçevesinde de Orta Asya ülkelerine yardım yaptı. 1988'de ABD'nin desteğiyle, İsrail'in gelişmekte olan ülkelere teknik yardım yapabilmesi için kurulan CDP bünyesinde toplanan fonların üçte ikilik kısmını USAID, üçte birini ise İsrail Dışişleri Bakanlığı Kalkınma Destek Birimi (MASHAV) sağlamaktaydı. 1999 mali yılı itibariyle 1.7 milyon dolarlık bir bütçeye sahip olan CDP kapsamında, Orta Asya ülkelerinde tarımsal sektöründe çalışanların İsrail'de uzmanlık kurslarına katılımı sağlandı. Ayrıca tüm bölge ülkelerinde yerinde kurslar düzenlenirken, Kazakistan ve Kırgızistan'da tarımsal ticaret merkezleri kuruldu. Yine ABD'nin mali desteğiyle 1985'te kurulan ABD–İsrail Ortak Kalkınma Araştırma Programı (US–Israel Cooperative Development Research Program CDR) çerçevesinde ise, 1992'den itibaren Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'a yönelik çalışmalar başlatıldı. Asıl olarak kurak toprakların tarımsal üretime açılabilmesi ve sulama tekniklerinin geliştirilmesi

konularında projelerin yürütüldüğü CDR kapsamında bu ülkelerin araştırmacılarına İsrail araştırma enstitülerinde eğitim bursları verildi. (42)

4. Bush Dönemi, 11 Eylül Saldırıları ve ABD'nin Değişen Politikaları

George Walker Bush'un ABD Başkanı seçilmesinden 11 Eylül 2001'e kadar geçen süre zarfında da ABD'nin bölgeye olan ilgisi esasen ekonomik temelli olmaya devam etti. ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell'in eski Sovyet Cumhuriyetlerinden sorumlu danışmanı Clifford Bond ABD Temsilciler Meclisi Uluslararası İlişkiler Komitesi'ne sunduğu bir raporda, ABD'nin bölgede yaşamsal çıkarları bulunduğunu, bunun da enerji kaynaklarının dünya piyasalarına sorunsuz aktarılması ve bölge ülkelerinin serbest piyasa koşullarını benimsemelerine odaklandığını ifade etmekteydi. (43)

ABD'nin bölgedeki çıkarlarının sadece ekonomik alanla sınırlı olmadığını ileri süren görüşlerde 2000 başından itibaren artış gözlemlendi. Jeopolitik açıdan bölgenin taşıdığı önemin vurgulandığı bu görüşlerde altı çizilen noktalar, ABD'nin bölgede Rusya, Çin ve Hindistan'ın etkisini dengeleyecek biçimde aktif bir politika izlemesi, bunu yapabilmek için de bölge ülkeleriyle çok boyutlu stratejik ilişkiler içine girmesiydi. Fakat, Rusya'da Vladimir Putin'in iktidara gelmesinden sonra Kremlin'in Orta Asya'da izlemeye başladığı ekonomik bağları sağlamlaştırmaktan, askerî varlığı artırmaya uzanan çok boyutlu politikalar, Çin'in Şangay İşbirliği Örgütü yoluyla bölgede giderek artan ağırlığı gibi faktörler ABD'nin Orta Asya bölgesine doğrudan müdahil olmasını engelledi. Bunun yerine Vaşington aktif "bekle-gör" politikasına devam etti.

11 Eylül öncesi dönemde ABD'nin Orta Asya bölgesine kontrollü yaklaşımının ilginç göstergelerinden biri, bölge ülkelerinde yaşanan yoğun insan hakları ihlallerini kabul eden hatta kendi resmî raporlarında bunlara yer veren Vaşington yönetiminin, eleştirinin ötesinde doğrudan bir adım atmaktan kaçınmasıdır.

Gerçekten de, ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan insan hakları raporları Orta Asya ülkelerindeki durumu ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır. 2001 yılı raporunda Orta Asya ülkelerinin durumları ana hatlarıyla şöyle sunulmaktadır:

Kazakistan: Ülkenin insan hakları karnesi zayıftır. Demokratik kurumlar yetersizdir. Hükümet, vatandaşların hükümeti değiştirme hakkını büyük oranda sınırlamaktadır. Güvenlik kuvvetlerinin yargısız infazları, gözaltında ölümler ve işkence yaygındır. Kadınlara, engelli kişilere ve azınlıklara karşı ayrımcılık uygulanmaktadır. (44)

Kırgızistan: 1993 anayasası yönetim biçimini demokratik cumhuriyet olarak tanımlasa da, Cumhurbaşkanı Askar Akayev hükümete egemen konumdadır. Ülkenin insan hakları karnesi zayıftır. Hükümet, vatandaşların hükümeti değiştirme hakkını sınırlamaktadır. Yine de, sivil toplum örgütleri ve milletvekilleri bazen cumhurbaşkanının gücünü parlamento ve büyük kamuoyu kampanyaları yoluyla sınırlayabilmektedir. İşkence, kötü muamele, keyfi gözaltılar ve tutuklamalar devam etmektedir. Hapishane koşulları kötüdür. (45)

Özbekistan: Özbekistan kısıtlı medeni hakların bulunduğu otokratik bir devlettir. Cumhurbaşkanı İslam Kerimov ve merkezi yürütme kanadı tüm siyasal hayata hükmetmektedir. Basında sansür vardır. Parlatonun neredeyse

tamamı cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Muhalefet partilerinin varlığına izin verilmemektedir. Eski KGB ajanlarından kurulu Ulusal Güvenlik Servisi (UGS) ve polis sayısız insan hakları ihlali yapmaktadır. Yolsuzluk, örgütlü suçlar ve uyuşturucu kaçakçılığı UGS ve polisin bilgisi dahilinde yürütülmektedir. Çok sayıda insan işlemedikleri suçlarla itham edilerek keyfi olarak gözaltına alınmakta ve tutuklanmaktadır. Uluslararası Kızılhaç Örgütü yetkililerinin hapishaneleri ziyaret etmesine izin verilmemektedir. (46)

Tacikistan: Tacikistan ismen demokratik olan bazı kurumların bulunduğu otokratik bir rejimle yönetilmektedir. Cumhurbaşkanı İmamali Rahmanov ve onun Kulyab bölgesinden hemşehrileri yönetime hakimdirler. Yolsuzluk ve devlet birimlerinin örgütlü suçlara karışmaları yaygındır. Devlet birimleri ciddi insan hakları ihlalleri yapmaktadır. Bunlar arasında kaybolma, adam kaçırma, işkence, körü muamele, tehdit, yağmalama, keyfi gözaltı ve tutuklama sayılabilir. İfade özgürlüğü ağır biçimde sınırlandırılmıştır. (47)

ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 2002 yılı İnsan Hakları raporunda da, hemen hemen aynı cümlelerle bu ülkelerdeki insan hakları ihlallerinin boyutları ortaya konulmakta ve Orta Asya ülkelerindeki otokratik yönetimlere dikkat çekilmektedir. (48)

Kayıtlara geçirilen bu duruma rağmen ABD, Orta Asya Cumhuriyetlerinin demokratik olmayan ve insan haklarına saygı göstermeyen rejimlerinin zarar görmesi halinde, bunların yerine kurulabilecek demokratik yönetimlerin büyük ölçüde Orta Asya'da giderek güç kazanan İslamî eğilimleri ve Taliban benzeri grupları iktidara getirebileceğinden endişe duyduğundan, Orta Asya ülkelerinin yönetimlerine karşı herhangi bir yaptırım uygulamaktan kaçınmaktadır. Bunun yanı sıra, otokratik yönetimlerin ABD ile yakın işbirliği içine girmeleri halinde ortak düşman olarak nitelendirilebilecek İslami örgütlere karşı birlikte mücadele edilmesi mümkün olacaktı. Vaşington için bu mücadelede kullanılan yöntemin insan haklarına uygun olup olmaması değil, kısa zamanda, az maliyetle başarıya ulaşması esas olduğundan, Orta Asya yönetimlerinin insan hakları ihlallerine göz yumulmaktaydı. Zaten, Bush yönetiminin Afganistan, Guantanamo ve Irak'taki uygulamaları, insan hakları ihlalleri bakımından Orta Asya'da olup bitenlerden çok da farklı değildi.

Gerçekten de, Orta Asya Cumhuriyetleri her türlü köktenci İslamî grup için mümbit bir alan sunmaktaydı. İslam dininin ortaya çıkışından hemen sonra bu dini kabul eden milyonlarca insanı barındıran Orta Asya, Sovyet egemenliği esnasında maruz kaldığı "ateizm" propagandasının etkisinden hızla kurtulmaktaydı. Ancak bu süreci sadece İslami uyanışla izah etmek mümkün değildi. Roma Katolik Kilisesi'nden, Ortodokslara ve her türden Protestan kiliselerine kadar geniş bir yelpazede tüm eski Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Orta Asya'da da dinin yeniden toplum hayatının bir parçası olmasına tanık olunmaktaydı. Yine de bu harekette dikkati çeken, siyasal ve köktenci İslami unsurların da yükselişe geçiydi. Özellikle Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH) El-Kaide ile yakın bir işbirliği içine girerek Tacikistan topraklarını Özbekistan'a yönelik silahlı eylemler için bir üsse çevirmişti. 1980'lerin ortalarında Afganistan'daki gruplarla ne tür bir ilişki geliştirdiğine yukarıda değinilen ÖİH'nin eylemleri zaman zaman Özbekistan sınırlarının dışına da taşarak Kırgızistan'a da yöneliyordu. Silahlı eyleme başvurmayan İslami Kurtuluş Partisi (Hizb-ut Tahrir al İslami) daha barışçıl bir görüntü sergilese de, uluslarüstü bir İslam toplumu kurulmasını hedefleyen El-Kaide ile aynı çizgiyi paylaşıyordu. Bu noktada Vaşington yönetimi, köktenci grupların yıkıcı eylemlerine karşı –tüm antidemokratikliklerine rağmen– Orta Asya rejimlerini desteklemeye devam etti. (49)

Öte yandan, radikal İslamcı grupların Batılı değerler üzerinden yürütülen küreselleşme olgusunu reddeden ve küreselleşmeyi hedef alan tutumları da Vaşington yönetimini son derece rahatsız etmekteydi. Orta Asya ülkelerinin uluslararası piyasalarla bütünleşmeleri, böylece bölgenin yer altı zenginliklerinin daha "liberal" şartlarda ihraç edilmesi için çaba gösteren ABD, bu girişimlerine meydan okuyan grupların etkinliklerinin azaltılmasından yanaydı. (50) Küreselleşme, ABD dış politikasında o kadar önemli bir unsur haline gelmişti ki, Amerikan ulusal güvenlik stratejileri neredeyse bütünüyle küreselleşme eksenine oturtulmuştu. Vaşington, 1990'ların ortalarından başlayarak küreselleşmeye direnen yönetimleri cezalandırmayı ve küreselleşmeye uyum sağlamakta zorlanan ülkeleri "desteklemeyi" ulusal politikalarının öncelikli unsurları arasına sokmuştu. (51) Bu kapsamda, İslam ekseninde küreselleşmeye karşı çıkarak, camiler ve medreseler yoluyla küreselleşme karşıtı düşünceyi yayan gruplarla mücadele de ABD için öncelikli hale geldi. Bu ise Orta Asya'da mevcut yönetimleri desteklemek ve fırsat doğduğunda bölgeye askerî olarak yerleşmekle mümkün olabilirdi.

11 Eylül 2001'de New York ve Vaşington D.C.'de gerçekleştirilen terörist eylemler, bir yandan ABD'nin terörlü mücadele söylemi altında dünyanın çeşitli bölgelerinde askerî operasyonlar yürütmesine imkan sağlarken, diğer yandan da ABD'nin bir çok ülkeyle yakın işbirliği içine girmesine de yol açtı. Bu ülkeler arasında bazı Orta Asya cumhuriyetleri de bulunmaktaydı. ABD, Afganistan'da El-Kaide'ye ve ona destek veren Taliban rejimine karşı sürdürdüğü operasyonlar kapsamında ilk etapta Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan hava sahalarından yararlanmaya başladı. Ayrıca Özbekistan'ın *Termiz ve Hanabad*, (52) Kırgızistan'ın *Manas* ve Tacikistan'ın *Kulyab, Kurgan-Tyube* ve *Hokant* havaalanları Amerikan ve İngiliz uçaklarına açıldı. Kırgızistan'a 3000, Özbekistan'a 1000 Amerikan askeri yerleştirilirken, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'a yapılan ekonomik yardımlar bir önceki yıla göre 2 kat artarak 2002 mali yılı için 580 milyon dolar olarak belirlendi. (53) Bu arada, Kazakistan'la ABD arasında yapılan bir anlaşma uyarınca da, Amerikan savaş uçakları acil durumlarda *Almatı* havaalanına inme hakkını elde ettiler. Ayrıca, tarafsız ülke statüsü taşıyan Türkmenistan silahlı kuvvetlerine Amerikan subayları tarafından askerî eğitim verilmesi konusu da gündeme getirildi. (54)

Aslında, 11 Eylül sonrası bölgeye yerleştirilenler bu topraklara ayak basan ilk Amerikan askerleri değildi. Eylül 1997'de Centrasbat-97 (Central Asian Battalion) tatbikatı (55) kapsamında, 82. Hava İndirme Tümenine bağlı 500 paraşütçü Kuzey Carolina'daki üslerinden 7700 millik bir uçuştan sonra Özbekistan'a inmişlerdi. Bu hareket sonrasında bir konuşma yapan NATO'nun Atlantik Bölgesi Başkomutanı (SACLANT) General Jack Sheenan, "BM'nin Orta Asya bölgesinde bir insani operasyon yapmaya karar vermesi durumunda Amerikan silahlı kuvvetlerinin operasyona katılmaya hazır ve istekli olduklarını" ifade etmişti. Centrasbat tatbikatının 1998 ve 2000'de yapılan bölümlerine de ABD birlikleri katıldılar. 1999'da ise aralarında Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan askerlerinin de bulunduğu bir gruba ABD Merkez Komutanlığı'nın (CENTCOM) merkezi Tampa'da eğitim semineri düzenlendi. (56)

Bölgeye gelmeye "istekli" Amerikan birlikleri 2001 sonundan itibaren, insani bir operasyon veya tatbikat kapsamında değil, "terörlü mücadele" söylemi altında Orta Asya'ya girmeye başladılar. Böylece 1990'ların ikinci yarısından itibaren, yukarıda ele alınan nedenlerden ötürü, bölgeye güçlü biçimde girebilmenin yollarını arayan ABD Orta Asya'ya yönelik askerî açılımını başlatmış oldu. Bu durum, Rusya'nın "geçici onayı" ve bölge ülkelerinin işbirliğine yanaşmaları sayesinde kolaylıkla gerçekleştirildi.

Putin yönetiminin orta vadede Rusya'nın Orta Asya'daki etkinliğini ortadan kaldıracak ABD'nin bölgeye girişine yeşil ışık yakması son derece şaşırtıcı olmakla birlikte, Moskova yönetiminin 11 Eylül sonrasında ABD'ye "terörle mücadele" kapsamında verdiği destekle paralellik arz etmekteydi. Rusya, "ön alıcı saldırı" yaklaşımını da içeren ABD'nin "terörle mücadele" stratejisinden kendi adına kazanımlar çıkarma peşindeydi. Her şeyden önce, ABD'ye verdiği destek sayesinde, Çeçenistan'da gerçekleştirdiği operasyonlar, sivil halka uyguladığı baskıcı politikalar ve geniş insan hakları ihlalleri konularında Vaşington'un sürekli eleştirilerine uğramaktan kurtulacaktı. İkincisi, ABD'ye verdiği destek karşılığında Amerikan şirketlerinin özellikle enerji alanında Rusya'ya yaptığı yatırımların artmasını talep etmekteydi. Üçüncüsü, NATO'nun genişlemesinde ve İttifak'ın operasyonlarında daha fazla söz sahibi olmayı talep etmekteydi. Son olarak, Orta Asya'da etkili olmaya çalışan Çin'in faaliyetleri ABD'nin bölgeye girmesiyle azalacaktı. Ancak Rusya bölge ülkelerinin ABD'ye desteğinin kendi denetiminde ve kendisinin onay verdiği ölçülerde olmasını istemekteydi. ABD'nin bölge ülkeleriyle, Moskova'yı aşarak doğrudan işbirliği içine girmesi, hatta 2002'de ABD ile Özbekistan arasında gizli bir anlaşma imzalanması (57) Putin yönetimini rahatsız etti. Bush yönetiminin 1972 tarihli Anti Balistik Füze Antlaşması'ndan çekilmesi karşısında Putin'i sessiz kalmakla suçlayan Rus muhalefeti, ABD'nin Orta Asya'ya hızlı girişi karşısındaki eylemsizliği de ciddi biçimde eleştirdi. (58)

Putin yönetimi, ABD'nin Orta Asya'ya girişinin denetlenemez noktaya ulaştığını gördüğünde iş işten geçmişti. Moskova'nın Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'a yaptığı telkinler sonuç vermedi. ABD bölgedeki varlığını sağlamlaştıracak adımlar atmaya devam etti. Rusya, ABD'nin kendisini devre dışı bırakarak Orta Asya'da izlediği politikalar karşısındaki rahatsızlığını, Afganistan operasyonundan sonra Bush yönetiminin Irak'a yönelik tavrına destek vermeyerek gösterdi. Rusya'nın, Irak'ta kitle imha silahlarının var olduğunu iddia eden ABD'ye karşı Birleşmiş Milletler'de sergilediği davranış, Bush yönetiminin Rusya'nın "yakın çevresinde" yürüttüğü eylemlerden ne derece endişe duyulduğunun açık bir göstergesiydi. Benzer şekilde, ABD'nin İran, Suriye ve Kuzey Kore'yi hedef alan söylemlerini de desteksiz bırakan Rusya, Orta Asya'da kendisinin göz ardı edilmesini kabullenemeyeceğini bir kez daha gösterdi. (59) Bunun yanı sıra, Rusya'nın girişimiyle, Kasım 2002'de Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında 5000 kişilik bir acil müdahale gücü kuruldu. Aralık 2002'de Kırgızistan'la bir askerî anlaşma imzalayan Rusya, Bişkek'in doğusundaki Kant üssünde 20 savaş uçağı ve 1000 asker bulundurma hakkı elde etti. Yine de bu adımlar, Orta Asya ülkelerinin ABD'yle ilişkilerinin derinleşmesinin önüne geçemedi. (60)

ABD'ye kapılarını açan Orta Asya ülkeleri ise tamamen Rusya'dan farklı amaçlarla hareket etmekteydiler. Bir kere, ABD ile işbirliği yapmak Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan gibi ülkelerinin yöneticilerini yolsuzluk, demokratik olmamak ve insan hakları ihlalleri yapmak gibi ithamlardan kurtaracaktı. Nitekim, 11 Eylül öncesinde zaman zaman bu ülkelerin yöneticilerini eleştiren Vaşington yönetimi, Orta Asyalı liderlerin uzattıkları işbirliği eli karşılığında, kendi resmî İnsan Hakları Raporlarında yer alan iddialar (61) karşısında suskun kalmayı tercih etti.

İkincisi, Afganistan'daki Taliban benzeri köktenci İslamcı grupların etkinlikleri, bu ülkelerin yönetimlerini de rahatsız etmekteydi. 1999'da Taşkent'te yaşanan bombalamalarda görüldüğü gibi eylemlerindeki şiddet unsurunu giderek artıran köktenci gruplar, zaten hassas dengeler üzerinde duran rejimler için gerçek tehdit haline gelmişti. Bu grupların Taliban'la yakın işbirliği içinde bulunmaları, Taliban'ı ortadan kaldıracak her türlü eylemin Orta Asya başkentlerinde memnuniyetle karşılanmasına neden olmaktaydı. Bu tür grupların üstlendiği Fergana Vadisi'nin denetim altına alınması ABD'nin askerî desteğiyle daha kolay olabilirdi.

Üçüncüsü, bağımsızlıklarını kazanmalarının üzerinden on yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen, Rusya'nın bölgedeki etkinliğinin zaman zaman egemenlik sınırlarını zorlayacak biçimde devam ediyor olması Orta Asya ülkelerini rahatsız etmekteydi. ABD'nin bölgeye girişi bu ülkeler üzerindeki Rus baskısını azaltacak, oluşan yeni denge ortamında daha rahat hareket etmelerine imkan sağlayacaktı.

Dördüncüsü, ABD'nin bölgedeki askerî varlığı, istikrarsızlık ve güvensizlik nedeniyle bölgeye girmekten çekinen Amerikan yatırımcılarının Orta Asya'ya büyük yatırımlar yapmaları için gerekli güvenlik altyapısını sağlayabilirdi. (62)

Öte yandan, ABD'nin Orta Asya'ya askerî birlikler yerleştirme kararı aldığı sırada en fazla tartışılan konulardan biri bu yerleşmenin Afganistan operasyonu boyunca mı devam edeceği, yoksa ABD'nin bölgede kalıcı olmayı mı amaçladığıydı. Mevcut ABD politikası göz önünde bulundurulduğunda, bölgedeki Amerikan varlığının azalmayacağı sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu sonuca ulaşılmasında en etkili olan unsur, Amerikan savunma ve dışişleri politikalarını büyük ölçüde belirlemeye başlayan "yeni muhafazakar"ların (Neo-Cons) ABD'nin küresel egemenliği söylemini benimsemiş olmalarıdır. 1997'de ortaya atılan "Yeni Amerikan Yüzyılı" projesi (*Project for A New American Century*) etrafında kümelenen yeni muhafazakarlar, Amerikan çıkarlarına zarar veren terörizm, kitle imha silahlarının yayılması, küreselleşme karşıtı yönetimler gibi risk faktörlerinin ortadan kaldırılmasının yanı sıra, tek süper güç olan ABD'nin bu konumunu sağlamlaştıracak yeni açılımlara yönelmesini ve karşı koyulamaz askerî gücüne dayanarak dünyanın Amerikan çıkarları açısından stratejik önem taşıyan bölgelerini denetim altına almasını öngörmektedirler. (63)

Bu noktada, yukarıda yer verilen Mackinder'in jeopolitik yorumlarına ABD'de yapılan atıfların sayısında da bir artış görülmektedir. Yeni muhafazakar görüşü benimseyenlere göre, ABD'nin küresel hakimiyetini güçlendirebilmesi ve bunu uzunca bir süre devam ettirebilmesi ancak Afganistan operasyonu öncesine kadar giremediği Orta Asya bölgesine girmesiyle mümkün olabilir. Bu atılım, büyük enerji kaynakları nedeniyle jeopolitik ve jeostratejik önemi 20. yüzyılın başına nazaran artan Orta Asya bölgesini denetleme imkanı sağlayacak, bu denetim de Mackinder'in "merkez bölge" olarak isimlendirdiği Avrasya coğrafyasında söz sahibi olma imkanını yaratacaktır. Diğer taraftan da, Rusya, Çin ve Hindistan'ın birlikte hareket etme eğilimleri içine girdiği bir dönemde attığı bu adımla ABD, kendisine meydan okuyabilecek bir gücün Asya'da yükselmesini engelleyebilecektir. Brzezinski daha 1998'de "Avrasya bölgesi ABD için başlıca jeopolitik ödüldür" diyerek, bölgenin ABD açısından önemini vurgulamıştı. (64)

Öte yandan, Bush yönetiminin "terörle mücadeleyi" gerçekten başarıya ulaştırılabilmesi de ABD'nin bölgedeki varlığını sürdürmesine bağlıdır. Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Pakistan'daki üsler El-Kaide ve Taliban'dan arta kalanları takip etmek ve yok etmek için kullanılmaya devam edecektir. Bölgeden hızlı biçimde geri çekilme Amerikan karşıtı grupların yeniden cesaretlenmeleri sonucunu doğurabilir. Bu noktada, geçici statüyle kullanılan bu üslerin, daimi nitelikli Amerikan üslerine dönüştürülmesi muhtemeldir. ABD'nin Özbekistan ve Kırgızistan'ı "stratejik ortak" olarak ilan etmesinin, Kazakistan ve Türkmenistan'la askerî ilişkilerini geliştirmeye çalışmasının ardında da ileriye dönük bu beklenti yatmaktadır.

Bunun yanı sıra, El Kaide benzeri terörist grupların örgütlenebilmesi için Orta Asya bölgesi benzersiz imkanlar sunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, tüm eski cumhuriyetlerde olduğu gibi, bu bölgede de işsizlik

ve fakirlik had safhaya ulaşmıştır. Orta Asya ülkelerindeki yüksek doğum oranları, gelecek kuşakların da bu sorunla yüz yüze kalacaklarını göstermektedir. Hızla artan kırsal kesimden kentlere göçle birlikte yaşanan ekonomik ve sosyal sorunlar, (65) köktenci grupların taraftar toplamalarını kolaylaştırmaktadır. Taliban ve El Kaide benzeri örgütlerin tekrar güç kazanmalarını engellemek ancak bunların kök salabileceği ortamların ortadan kaldırılmasıyla mümkün olabilir. Söz konusu hedefe ulaşılabilmesi ise İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da yürütülen Marshall Yardımlarına benzer bir programın Orta Asya ülkeleri ve bunların yakın çevresinde işletilmesiyle mümkün olabilir. Böyle bir programın başarıyla yürütülebilmesi ise ancak Amerikan varlığının denetleyici unsur olarak bölgede bulunmasıyla gerçekleştirilebilir. (66)

ABD'nin bölgedeki varlığının uzun süreceği argümanını destekleyen bir diğer neden de Orta Asya cumhuriyetlerinin şimdilik bu varlıktan memnun olmalarıdır. Şüphesiz ABD ile yakınlaşmaya en fazla istekli bölge ülkesi, ÖİH ve Hizb-ut Tahrir'in faaliyetlerinden büyük endişe duyan İslam Kerimov yönetimindeki Özbekistan'dır. Kerimov ayrıca ABD'nin desteğini alarak, kendisini "genişlemeci emeller" taşımakla itham eden komşularına da gözdağı vermek istemektedir. Fakat, gerek Rusya'nın denetiminden kurtulabilmek, gerekse rejimlerini hedef alan gruplara karşı kendilerini daha dirençli kılabilmek için diğer bölge ülkeleri de Amerika'nın bölgedeki varlığını alkışlamaktadırlar. (67)

Rusya ise tam bir açmazla karşı karşıyadır. Putin yönetimi tüm çabalarına rağmen, ABD'nin bölgeye girişini denetleyememiştir. Bölgede giderek kök salan ABD'nin, Rusya'nın 19. yüzyıldan beri "arka bahçesi" olarak gördüğü bu alandaki etkinliğini ortadan kaldırması kaçınılmazdır. Fakat, ABD'nin bölgedeki temel sorunları çözmeden hızla çekilmesi halinde de militan İslamcı hareketlerden terörizme, mülteci akınından uyuşturucu ve silah kaçakçılığına kadar içiçe geçmiş sorunlar Rusya'nın sırtına yüklenecektir. Böyle bir alternatif karşısında, Rusya'nın Orta Asya bölgesinde ABD'nin faaliyetlerine tümüyle köstek olması kendi güvenlik kaygıları açısından da rasyonel değildir. (68)

Bütün bunlara rağmen, ABD'nin Rusya'yla diğer alanlardaki ilişkilerini tehlikeye atarak Orta Asya'da varlığını sağlamlaştırmaya çalışmasının uzun vadede Amerikan çıkarlarına zarar vereceğini savunan görüşler de vardır. Bu görüşü savunanlar, Orta Asya'daki Amerikan varlığının, Rus ordusu ve istihbarat örgütleri içindeki geleneksel Amerikan karşıtlarını güçlendireceğini, milliyetçi söylemleri alevlendirebileceğini, bu durumun da bütün ekonomik zorluklarına rağmen halen nükleer bir güç olarak uluslararası alanda etkinliğini tam olarak yitirmeyen Moskova ile Vaşington'u karşı karşıya getireceğini ileri sürmektedirler. Dahası, ABD'nin radikal İslam ve terörizmle mücadele çerçevesinde Orta Asya'daki otokratik rejimleri desteklemesinin, daha önce Mısır ve Suudi Arabistan örneklerinde Ortadoğu bölgesinde görüldüğü gibi, Orta Asya'da da hedeflenenin aksi sonuçlara yol açabileceği iddia edilmektedir. Bölge ülkelerinin birbirleriyle ilişkilerinde, toprak bütünlüğü, sınırların tanınması ve yetersiz su kaynaklarının paylaşımı gibi ciddi sorunların varlıklarını devam ettirdiği dikkate alındığında, ABD'nin bölgedeki varlığının kendisi ve bölge ülkeleri için yaratabileceği olumsuzluklar daha bariz görülmektedir. (69)

5. Sonuç

Vaşington'un Orta Asya'ya başlattığı açılımın geleceğini ABD yönetiminin küresel politikalarının alacağı biçim belirleyecektir. George Walker Bush'un 2004 Kasım'ında yapılacak seçimlerde bir dönem daha ABD başkanlığına

seçilmesi ve böylece "yeni muhafazakarların" ABD yönetimindeki varlıklarını daha da sağlamlaştırılmaları halinde, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Orta Asya'da da ABD'nin güç merkezli politikalarını devam ettirmesi beklenebilir. Yeni muhafazakar Amerikan yöneticilerin küresel hedefleri, ABD'ye zarar veren risk unsurlarının yok edilmesiyle sınırlı değildir. Bu bağlamda, Orta Asya'daki terör gruplarının ve radikal örgütlerin tamamen yok edilmesi, ABD'nin bu bölgeden çekilmesi sonucunu mutlaka vermeyebilir.

Bölgenin taşıdığı jeopolitik önem, bir kere Orta Asya'ya ayak basan ABD'nin, güçlendirilmiş askerî işbirliği mekanizmaları doğrultusunda varlığını perçinlemesini sağlayabilir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de yaşanan benzer biçimde, askerî –ekonomik bağımlılık sarmallarının yaratılmasıyla, ABD'nin bölgedeki varlığının doğal nedenleri kendiliğinden ortaya çıkacak, bölge yönetimleri daha fazla Amerikan yardımı ve desteği alabilmek sevdisıyla ülkelerindeki Amerikan varlığını savunacaklardır. Afganistan operasyonunun 2003 Nisan'ından itibaren NATO komutasında yürütülmesi, Orta Asya ülkelerinin NATO'yla ilişkilerinin de gelişmesini sağlayabilir. ABD'nin bölgede mevcut rejimleri desteklemesi ise Orta Asya cumhuriyetlerinin ulus inşa süreçlerini ve demokratikleşmelerini geciktirecektir.

Böyle bir senaryonun işlemesi halinde uzun vadede Rusya ve Çin ile ABD arasında Orta Asya konulu ciddi gerginliklerin yaşanması kaçınılmazdır. Bu sadece Orta Asya'ya egemen olma değil, ama Mackinder'in "merkez bölgesi"ni kimin denetleyeceği ve Brzezinski'nin işaret ettiği "büyük ödül" kimin alacağı yönünde de bir mücadele olacaktır.

- 1) Olaf Caroe, *Soviet Empire The Turks of Central Asia and Stalinizm*, London, Macmillan, 1967, s. 257–268.
- 2) Samet Ağaoğlu, *Sovyet Rusya İmparatorluğu*, İstanbul, Baha Matbaası, 1967, s. 120–121.
- 3) Zbigniew Brzezinski, *Büyük Çöküş*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1990, s. 57.
- 4) Çağrı Erhan, "Jeopolitik Kuramlar", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Günümüze Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Baskın Oran (der.), Cilt I, İstanbul, İletişim, s. 562.
- 5) John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment*, Oxford, Oxford University Press, 1982, s. 57.
- 6) "The Position of the United States with Respect to Soviet-Directed World Communism", NSC-7, *Foreign Relations of the United States 1948*, Cilt: I, s. 546, Washington D.C., Government Printing Office, 1948.
- 7) Gaddis, *Strategies of Containment*, s. 89– 91.
- 8) Seyom Brown, *The Faces of Power*, New York, Columbia University Press, 1994, s. 57–58.
- 9) Gaddis, *Strategies of Containment*, s. 157. Burada ilginç bir nokta Dulles'ın "esir halklar" kavramını büyük ölçüde SSCB'nin II. Dünya Savaşı sonuna doğru işgal ettiği doğu Avrupa ülkelerinin halklarını tanımlamakta kullanmasıdır. Rusların 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyıl boyunca zorla denetim altına aldıkları Orta Asya ve Kafkasya halkları bu dönemdeki Amerikan düşüncesinde "esir halklar" kategorisinde yer almamaktadır. Bu tercihin yapılmasında, az da olsa sanayileşmiş, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında milliyetçiliğin etkisinde kalmış, bağımsızlıklarını kazanmış, okuma–yazma oranı yüksek olan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle SSCB'nin batısındaki halkların, halen

kapitalizm öncesi üretim ilişkilerini yaşayan, ulus bilincine erişmemiş Orta Asya halklarına nazaran daha kolay manipüle edilebileceği inancı rol oynamıştır.

10) Erhan, "Jeopolitik Kuramlar", s. 562.

11) Charles William Maynes, "America Discovers Central Asia", *Foreign Affairs*, Cilt 82, No. 2, Mart–Nisan 2003, s. 120.

12) Martha Brill Olcott, "Nation Building and Ethnicity in the Foreign Policies of the New Central Asian States", *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia*, Roman Szporluk (ed.), New York, M. E. Sharpe, 1994, s. 213–214.

13) Dilip Hiro, *Between Marx and Muhammad The Changing Face of Central Asia*, Glasgow, Harper Collins, 1994, s. 305–306.

14) *Ibid.*, s. 158.

15) İlhan Uzgel, "1980–1990 ABD'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Günümüze Olgular, Belgeler, Yorumlar, Baskın Oran (der.)*, Cilt II, İstanbul, İletişim, s. 37.

16) Alfred McCoy, *Politics of Heroin: CIA Complicity in the Global Drug Trade, Afghanistan, Southeast Asia, Central America*, Columbia, Lawrence Hill Books, 1991, s. 451.

17) Jonathan Beaty ve S. C. Gwynne, *Outlaw Bank: A Wild Ride Into Secret Heart of BCCI*, New York, Random House, 1993, s. 82.

18) Michael Griffin, *Reaping the Whirlwind: The Taliban Movement in Afghanistan*, London, Pluto Press, 2001, s. 150.

19) Ahmed Rashid, *Jihad: The Rise of Islam in Central Asia*, New Haven, Yale University Press, 2001, s. 154.

20) İlhan Uzgel, "ABD'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Yorumlar, Belgeler, Baskın Oran (der.)*, Cilt. II, İstanbul, İletişim, 2001, s. 278.

21) Stephen Blank, "The United States and Central Asia", *Central Asian Security: The New International Context*, Roy Allison and Lena Jonson (der.), London, Royal Institute of International Affairs, 2001, s. 131.

22) Ariel Cohen, *US Policy in the Caucasus and Central Asia: Building A New Silk Road*, Heritage Foundation, <www.heritage.org/Research/RussiaandEurasia/BG1132.cfm>, June 24, 1997, (1 Ağustos 2003).

23) Stephen Blank, "The United States and Central Asia", s. 130.

24) Shireen Hunter, *Central Asia Since Independence*, *The Washington Papers*, No. 168, Westport, Praeger, 1996, s. 158.

25) Uzgel, "ABD'yle İlişkiler", s. 278.

26) Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, İstanbul, Sabah Kitapları, 1998, s. 123; Mustafa Aydın, "Büyük Oyun ve İkinci Büyük Oyun'un Ayırd Edici Özellikleri", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Yorumlar, Belgeler, Baskın Oran (der.)*, Cilt. II, İstanbul, İletişim, 2001, s. 392;

27) Brzezinski, *Büyük Satranç...*, s. 98.

28) *A National Security Strategy for a New Century*, Washington D.C., The White House, October 1998, s. 39–41

29) US House of Representatives, H.R. 1152, "Silk Road Strategy Act of 1999 – A Bill To Amend the Foreign Assistance Act of 1961 to Target Assistance to Support the Economic and Political Independence of the Countries of the South Caucasus and Central Asia", 106th Congress, 1st Session.

30) Clinton döneminde ABD'nin küreselleşmeyi nasıl tanımladığına ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Çağrı Erhan, "Soğuk Savaş Sonrası ABD'nin Güvenlik Algılamaları", *Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye*, Refet Yinanç ve Hakan Taşdemir (der.), Ankara, Seçkin, 2002, s. 70–71.

- 31) *A National Security Strategy for a New Century*, The White House, December 1999, s. 33.
- 32) Mustafa Aydın, *New Geopolitics of Central Asia and Caucasus Causes of Instability and Predicament*, Ankara, Center for Strategic Research (SAM), < <http://www.mfa.gov.tr/grupa/sam/20.htm#08>>, (28 Temmuz 2003).
- 33) *United States Defense Strategy*, Department of Defense, Washington D.C., 2000, s. 13.
- 34) Ertan Efeçil, "Washington'un Hazar Havzası Politikası ve Türkiye", *Avrasya Dosyası*, C. 6, No. 2 (Yaz 2000), s. 191.
- 35) Boris Rumer, "The Powers in Central Asia", *Survival*, Cilt. 44, No. 3 (Autumn 2002), s. 63.
- 36) Office of the Coordinator of the US Assistance to NIS, *US Foreign Assistance to and Cooperative Activities with the New Independent States of the Former Soviet Union– FY 1999 Annual Report*, Washington D.C., 2000, s. Appendix: Budget Charts – I.
- 37) Türkiye'de Amerikan Barış Gönüllüleri ya da Barış Kitaları adıyla bilinen Peace Corps Soğuk Savaş yıllarında ABD Dışişleri Bakanlığı ile CIA'nin ortak bir çalışması sonucunda oluşturulmuştur. 1962'de resmen çalışmaya başlayan Peace Corps'un görünürdeki amacı, gönüllü öğretmenlerin ve teknik uzmanların ABD'nin yakın ilişki içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkelerdeki okullarda ders vererek ve çeşitli teknik uzmanlık yardımları sunarak, bu ülkelerin toplumsal kalkınmasına katkı sağlamaktır. Ancak, Peace Corps'un aslında Amerikan çıkarlarına hizmet edecek nesiller yetiştirmek, zeki ve çalışkan çocukların öğrenimlerine ABD'de devam etmelerini sağlamak (beyin göçü) ve buldukları ülkelerde haber alma faaliyetlerinde bulunmak gibi kapsamlı görevleri olduğu yönünde göz ardı edilemeyecek miktarda yayın vardır. Nitekim, Ağustos 1962'de Türkiye'de de çalışmaya başlayan Peace Corps'un bazı elemanlarının misyoner faaliyetler yürüttükleri ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde CIA adına bilgi topladıkları iddiaları üzerine, bunların önce faaliyet alanları sınırlandırılmış, ardından artan tepkiler üzerine ABD Peace Corps'u Türkiye'den geri çekmiştir. Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından hemen sonra, Amerikalı yatırımcılardan çok önce bu bölgeye Peace Corps görevlilerinin girmesi ve çok yoğun bir çalışma başlatmaları düşündürücüdür.
- 38) Office of the Coordinator of the US Assistance to NIS, *US Foreign...*, s. Appendix: Budget Charts – II
- 39) *Ibid.*, s. Appendix: Budget Charts – II.
- 40) *Ibid.*, s. 226.
- 41) *Ibid.*, s. 225.
- 42) *Ibid.*, s. 227–228.
- 43) Jim Nichol, "Central Asia's Security: Issues and Implications for US Interests" *CRS Report for Congress*, Washington D.C., 2001.
- 44) U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, *Country Reports on Human Rights Practices 2001 –Kazakhstan*, March 4, 2002, www.state.gov.
- 45) U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, *Country Reports on Human Rights Practices 2001 –Krygyz Republic*, March 4, 2002, www.state.gov.
- 46) U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, *Country Reports on Human Rights Practices 2001 –Uzbekistan*, March 4, 2002, www.state.gov.
- 47) U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, *Country Reports on Human Rights Practices 2001 –Tajikistan*, March 4, 2002, www.state.gov.
- 48) U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, *Country Reports on Human Rights Practices 2002*, March 31, 2003, www.state.gov.
- 49) Rajan Menon, "The New Great Game in Central Asia", *Survival*, Vol. 45, No. 2 (Summer 2002), s. 190.

50) Ibid.,s. 190 .

51) Dianne E. Rennack, "Economic Sanctions and U.S. Foreign Policy", *Foreign Affairs, Defense and Trade Policy: Key Issues in the 107th Congress, Washington D.C., Congressional Research Service, 2001*, s. 3–4.

52) Termiz, Afganistan–Özbekistan sınırındaki Amuderya kıyısında kurulu bir kent olarak tarih boyunca Kabil ve Delhi'ye uzanan yolların başlangıcı olmuştur. 1894'te Afgan sınırındaki ilk Rus garnizonu da bu kentte kurulmuş, 1979'da Afganistan'ı işgal eden Rus birlikleri Termiz üzerinden harekete geçmişti. Özbekistan'ın Karşı şehriden 12 km uzaklıkta olan Hanabad üssü ise 1980'li yıllarda Afganistan'a yönelik have hareketleri için Sovyet hava kuvvetlerince kullanılmıştı. Nermin Guliyeva, "ABD–Özbekistan İlişkileri, 1992–2000", basılmamış yüksek lisans ödevi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, 2003, s. 13–14.

53) Maynes, "America Discovers Central...", s. 121.

54) Menon, "The New Great Game...", s. 192.

55) Central Asia Battalion (CENTRASBAT) tatbikatları, Orta Asya ülkelerinin barışın korunması ve insani müdahale gibi konularda etkinliklerinin artırılabilmesi için 1997'den beri Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve ABD'nin katılımıyla yürütülen bir faaliyettir. CENTRASBAT esasen, Aralık 1995'te alınan Orta Asya Ekonomik Topluluğu'nun (OAET) bir kararına uygun olarak 1996 başında Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan silahlı kuvvetlerinden katılımı ve ABD'nin Atlantik Komutanlığı'nın desteğiyle kurulan ortak bir askerî birliktir. Tacikistan 1998'de OAET'ye katılmışsa da CENTRASBAT'a katkısı büyük değildir. 1999'dan itibaren NATO'nun Barış İçin Ortaklık programına dahil edilen CENTRASBAT tatbikatlarına yukarıdaki ülkelerin yanı sıra, Türkiye, Rusya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ukrayna'dan askerî personel ile Türkmenistan, Fransa, İngiltere, Moğolistan ve Almanya'dan gözlemciler katılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.

<www.globalsecurity.org/military/ops/centrasbat.htm>.

56) Robin Bhattı ve Rachel Bronson, "NATO's Mixed Signals in the Caucasus and Central Asia", *Survival*, Vol. 42, No. 3 (Autumn 2000), s.134.

57) Subodh Atal, "Central Asian Geopolitics and U.S. Policy in the Region: The Post–11 September Era", *Mediterranean Quarterly*, Cilt.14, No. 2 (Spring 2003), s. 106.

58) Rumer, "The Powers in Central...", s. 66.

59) Atal, "Central Asian Geopolitics...", s. 106.

60) Menon, "The New Great Game...", s. 192.

61) Bkz. Dipnotlar 44–48.

62) Rumer, "The Powers in Central...", s. 66–67; Atal, "Central Asian Geopolitics", s. 108–109.

63) Mustafa Aydın, "Amerika Dünyadan Ne İstiyor?", *Irak Savaşı Konferansı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, 17 Nisan 2003.

64) Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, s. 135.

65) Martin C. Spechler, "Crouching Dragon, Hungry Tigers: China and Central Asia", *Contemporary Economic Policy*, Cilt. 21, No. 2 (April 2003), s. 271– 272.

66) Menon, *op. cit.*, s. 190.

67) Ibid., s. 191.

68) Ibid., s. 194.

69) Rumer, "The Powers in Central...", s. 66.

